

Egy rendszer szívzúrjei

Rendellenességek a kanti „Herzstück”-ön belül

A filozófus arról ismerszik meg, hogy nála *egymástól elválaszthatatlan* az evidenciára való törekvés és a kétértelműség méltánylása. Amikor a filozófus arra szorítkozik, hogy aláveti magát a kétértelműségnek, az eredményt homályosságnak nevezzük. A legnagyobbak azonban vizsgálódásuk tárgyává teszik a kétértelműséget, amely így nemhogy vesztélyeztetné a filozófiai bizonyosságokat, hanem inkább megalapozza őket. (Merleau-Ponty 2005. 10.)

I. EGY SZÖRNYETEG SZÍV GYENGÉLKEDÉSE

Kant *A tiszta ész kritikája* „legfontosabb fejezetének” mondta azt, amelyik az idő-sémákról szól. A műről írva Heidegger is úgy gondolja, hogy a sematizmus-fejezet alkotja annak „magvát” (*Kernstück*). A Kant-disszertációval induló Helmuth Plessner, velük összhangban, egyenesen úgy fogalmaz, hogy ez a fejezet a kanti tanítás „szíve” (*Herzstück*).¹ Viszont Polányi Mihály joggal figyelmeztet, hogy a kanti sématan ugyanakkor „alvó szörnyeteg” is (*sleeping monster*), amely, ha föl-ébred, magával ránthat mindent, amit tudásunkról tudni vélünk (Polányi 1992. 1. kötet. 39–40). Kant időtanát diagnosztizálva tehát minden szempontból elkél az óvatosság, különösen, ha szem előtt tartjuk jelen előadások² legfőbb téziséit: hogy *Kant manifest* – azaz explicált és rendszerként vallott – *időtana jóval vérszegényebb, mint látens időbölcselete*.

Nos, ha Kant filozófiájának valóban *szíve* a sématan, amelyet az idői képzelőerő éltet, úgy ez a szív, mondhatni szoros következtetéssel, Kant *időről vallott elképzeléseitől* élő és eleven. A sémák, élükön négy osztályukkal (idősor, időtarta-

¹ Kant megjegyzését idézi Heidegger (2000. 149). Saját ítéletét lásd ugyanott, 121. Helmuth Plessner kifejezését (Plessner 1970. 204) idézi Nyíri Kristóf (2006).

² Jelen írás az MTA BTK Filozófiai Intézetében 2018. december 4-én rövidebb formában elhangzott előadáson alapul, mely egy tízrészes, Kant időbölcseletét tárgyaló előadás-sorozat negyedik darabja.

lom, időrend, időösszesség), nem mások, mint időképzeti alapformák. Mintha egy lenyűgözően eleven filozófiai rendszer szívének négy részét: kamaráit, pitvarait alkotná ez a négyes. Láttuk, és még további példákon látni fogjuk, hogy ez a metafora hogyan igaz Kantnál. Úgy, hogy időbölcseletében a temporalitás szinte minden teoretikus szegmensig elér, és ott minden tapasztalhatót és elgondolhatót áthat.

Ennek a szívnak azonban, ezt is láttuk, akadnak bajai. Nem végzetesek. Inkább figyelmeztetőek.

Egyik az, hogy jóllehet *A tiszta ész kritikája* ismeretтанát (az analitikát) áthatja az időmeghatározás döntő jelentőségének gondolata, Kant ennek ellenére ragaszkodott ahhoz, hogy az idő csak és kizárólag a merő folytonosság szemléleti formája, mely a vonal meghúzásával ábrázolható. Más szóval, miközben Kant az idő valóságáról szólva, mint láttuk, *együtt* számol idővel és időmeghatározással, a *tempus* és a *temporalibus* elválaszthatatlanságával, időtana ennek ellenére csak és kizárólag *egyetlen* időt ismer el.

A probléma az, hogy Kant az időmegértés négy egyenrangú sémaosztályából az egyiket – a mennyiség sémaosztályát reprezentáló képzetet (idősor) – kiemeli, privilegizálja, és megteszi az idő eminens képének (vonal). Ez megbontja az időmegértés négy képzetfajtája közti egyenrangúságot, hisz az egyik sémának nagyobb hangsúlyt ad a többihez viszonyítva. Mondhatni, a rendszer időtani „szívének” négy, egyformán konstituens részén belül az egyiknél *túlműködés* lép fel; e kitüntetettséggel pedig ez nagyobb nyomatókot, fontosságot kap a többi rész rovására. Ez a zavar a jelen diagnosztika metafora-rendjén belül a kanti időtan *szívritmuszavarának* (extraszisztolé) nevezhető.

Van egy másik tünetegyüttes is. Az előző előadásban tárgyalt monogram-érv³ egyértelművé tette, hogy a temporalitás kimutatható Kantnál az eszmék tere-
numán is, mivel az időiség kiterjed az eszmék tanára, a transzcendentális dialektikára. Ha Kant rendszerének „szíve”, *Herzstückje* valóban az időfilozófiája, akkor az erre a kiterjedésre, transzgresszusra vonatkozó diagnózis kétségtelenül úgy szól, hogy Kant rendszere – amin tételek, módszerek szisztematizálását értem – egy általa fel nem ismert, így filozófiailag nem is kezelt *szívnagyobbodásban* (cardiomegalia) szenved.

Sem a szívnagyobbodás, sem a szívritmuszavar nem halálos betegség. Egy filozófiai rendszer elműködhet úgy is, hogy nincs pontos önreflexiója arról, hogy az őt élő-eleven szellemi organizmusként éltető gondolati rend miben mutat rendellenességeket. Mindazonáltal, ha egy filozófiai rendszer „szíve” megnagyobbodásban, ritmuszavarban szenved, úgy az mindennek mondható, csak egészségesnek nem. Ettől a rendszert mondható még működőképesnek, csak épnek és teljesnek nem könyvelhető el.

³ Hivatkozott előadásom önállóan is megjelent (Hévízi 2017).

Nos, Kant esetében a szisztéma-épség annál kevésbé áll fenn, mert idői rendszerének volt még egy, szintén nem halálos, de meglevő „szívzúrje”. Jelen előadás – ha tetszik, közzjáték gyanánt – a kanti *Herzstück*nek erről a harmadik tünetegyütteséről szól. A kanti időtannak ezt a további gyengélkedését, vagyis a rendszer újabb rendellenesség-együttesét azon területek kezdőbetűjével jelölöm majd, ahol az *inkonzisztenciák* kiütkeznek. Ez három területen figyelhető meg.

- (1) *Modus*. Hány módusza van Kantnál az időnek?
- (2) *Prius*. Melyik Kantnál az első (változatlan), s melyik a második (változó): a tér vagy az idő?
- (3) *Status*. Hogyan áll az idő kanti idealizmusa az állandósággal (szemben a newtoni és leibnizi időtan realizmusával)?

Azt állítom, hogy amit Kant az időről a *modus, prius és status* hármasságán belül elmond, az inkonzisztens, és ez némi játékosággal (a *modus–prius–status* trió kezdőbetűire utalva) a kanti időfilozófia MPS-ének nevezhető. Nem valószínű, hogy jelen előadás hallgatói közt akadnának gyakorló kardiológusok, ezért muszáj utalnom arra, hogy az emberi szívnek történetesen létezik egy MPS rövidítésű, nem halálos betegsége (*Mitralis Prolapsus Syndroma*), amely nem más, mint a bal kamra és a bal pitvar közti szívbillentyű vitorlájának visszahajlása, visszadomborodása. Az inkonzisztenciákra vonatkozó állítás, ha a vizsgálatok valóban alátámasztják, úgy is kifejezhető, hogy a kanti filozófia időtani „szívével” e tekintetben is akad némi baj.

A *szívbillentyű-visszahajlás* (MPS) sem halálos kór, de azért ebben szenvedve sem mondható a szívrendszer makkegészségesnek. Ennek a tünetegyüttesnek a meglétét azonban előbb igazolnunk kell. Csak ez után kezdetjük mérlegelni, hogy a benne föllelt inkonzisztencia-szimptómák mögött vajon áll-e *közös ok*, valamilyen gócpont, és ha igen, mi az.

II. SZIMPTÓMÁK VIZSGÁLATA

1. MPS-vizsgálat No. 1: *Modus*

Ha meg kell jelölnöm azt a pontot, ahol a kanti időtani kifejtés leginkább sántít, magam részéről a tapasztalat analógiáját taglaló fejezet elejére mutatnék *A tiszta ész kritikájában*. Itt az a helyzet áll elő, hogy Kant alig öt oldalon belül három különböző álláspontot foglal el abban a kérdésben, hogy az időnek pontosan hány módusza is van.

Kant úgy kezdi, hogy az időnek *három* időmódusza van. „Az idő három módusza az állandóság, az egymásutániség és az egyidejűség” (TÉK 205; B 219,

A 178).⁴ Ez mindaddig teljesen egyértelmű állásfoglalásnak tűnik, amíg öt oldallal később nem olvasunk valami mást. Kant így kezdi az okfejtést: „nincs más időbeli viszony, csupán a szimultaneitás és a szukcesszió”. Mégpedig azért nincs, mert nem lehet tapasztalat semmiről, ha ahhoz nincs egy állandó szubszt-rátum, vagyis:

ha a tapasztalat számára nem szolgál alapul valami, ami mindenkor adva van, azaz valami állandó és változatlan, s ha *minden változás és egyidejűség nem az állandó létezésének megannyi módoszata (az idő módusza)* [Modi der Zeit]. (TÉK 210; B 225–226, A 183; kiemelés tőlem, H. O.)

Ezek szerint az időnek nem három, hanem két módusza van. Ez a kettő a „változás” és az „egyidejűség”, amely megegyezik az „időbeli viszonyok” kettősével: a szukcesszióval és a szimultaneitással. A két módusz úgy értendő, hogy van egy entitás – ez maga az állandó és változatlan idő –, és ennek van két módusza.

Ámde ugyanezen az oldalon, alig pár sorral alább ez olvasható: „az egyidejűség nem magának az időnek a módusza [Modus der Zeit], hiszen az idő részei soha nem egyszerre, hanem mindig egymás után vannak” (TÉK 210; B 226, A 183). Ezt olvasva tehát mást kell elfogadnunk Kanttól. Azt, hogy az egyidejűség mégsem időmódusz, még ha furcsálljuk is, hogy aminek az egyidejűség *nem* módusza, az éppen az (egyetlen) idő. Nos, ha már, mint látjuk, nem időmódusz sem az állandóság, sem az egyidejűség, mi marad ekkor? Kizárásos alapon csak egy: az egymásutániség. Ez volna tehát magának az időnek az egyetlen módusza.

Ezen aztán muszáj az embernek kicsit elgondolkodnia. Ha ugyanis az időnek csak egyetlen módusza marad a kettőből (vagy háromból), mármint a változás-cserélődés, akkor kérdésessé válik Kantnál úgyszólván az egész időtan. Mert: elég különös szerzet volna egy olyan maradandó, változatlan entitás, amely csak egyetlen módon létezhet, nevezetesen úgy, hogy egymás után cserélődik és változik. Nehéz elképzelni egy olyan *konstanst*, amelynek egyetlen létmódja az, hogy *változó*.

De sajnos még ez sem a végső szó Kantnál. Ugyanis van olyan válasz is nála az idő móduszainak összeszámlálására, amely mindhárom, most említett változattól eltérő. *A tiszta ész kritikája* időtani fejezetének egyik megjegyzése így szól:

mindaz, ami a megismerésünkben a szemlélethez tartozik [...], kizárólag viszonyokat tartalmaz [...]: már maga az idő is viszonyokat tartalmaz, az egymásutániség és egyidejűség, valamint az egymásutániséggel egyidejű létezés (az állandóság) viszonyait (TÉK 98–99; B 66–67; kiemelés tőlem, H. O.).

⁴ A továbbiakban *A tiszta ész kritikáját* (Kant 2004) alapján idézem (a továbbiakban: TÉK).

Ezek szerint itt is időviszonyokat képviselnek az időmódusok, és közöttük a korábban különállóan tekintett állandóság nem más, mint a másik kettőnek, az egymásutániságnak és az egyidejűségnek a *kompozítuma*. Ez tehát már a negyedik változat az idő módusaira Kanttól.

De még mindig nem a legutolsó. Ugyanis a *Pöhlitz-féle metafizikai előadásoknak* (1790–1791) a térről és időről szóló részénél a következőt olvashatjuk:

Az idő vagy *protenzív*, vagy *extenzív*, vagy *intenzív*, protenzív, amennyiben az egyik [pillanat] a másikra következik. Az extenzivitás az egy időben létező dolgok tömegére utal; az intenzivitás a realitásra. (Kant 2013. 61.)

A hármas felosztás tehát: *protenzív*, *extenzív*, *intenzív* idő. Az első két fogalomban, a *protenzív* és *extenzív* idő konceptusában nem nehéz felismerni az egymásutáni-ság és az egyidejűség módusát. Az, ami itt érdekes, a harmadik fogalom. Ez az *intenzív* idő, mely a korábban jelzett harmadik módusra, vagyis az állandóságra nézve új vonatkozást látszik értésre adni, a *realitást*. Mivel Kant eladásszövege további információval nem szolgál, mondanivalóját csak következtetni tudjuk. Az intenzivitás és a realitás fogalom közös jelentés-tartománya alapján, amely a minőség-kategóriáknál bukkan föl Kantnál, az intenzív idő a következőt jelentheti. Nemcsak egymásutáni és egyidejű módon van adva számunkra az idő, hanem az érzetek állandóságának *észleleti foka* szerint is, amely módus ezek szerint az érzet realitásának intenzitását fejezi ki. Összefoglalásként és a jobb áttekinthetőség kedvéért felsorolom mind az öt változatot:

- egymásutániság, egyidejűség, állandóság (harmadikként) = a b c
- egymásutániság, egyidejűség = a b
- egymásutániság = a
- egymásutániság, egyidejűség, állandóság (kettőjükből) = a b (a+b)
- egymásutániság, egyidejűség, realitás (észleleti fokként) = a b d

Kant ötféle elgondolása az idő módusairól, mondjuk így, némi zavarra utal időtani szisztémáján belül.

2. MPS-vizsgálat No. 2: Prius

Hasonlóképp zavarba ejtő kérdés Kantnál, hogy az állandóság és a változás tekintetében a tér és az idő közül melyik az elsődleges és melyik a másodlagos. Utóvégre mégsem lehet mindegy (Kant számára pedig főleg nem lehetett az), hogy (1) az idő az, ami változatlan, és minden, ami tér, nem az, vagy pedig (2) a tér az, ami változatlan, s minden, ami idő, nem az. Kant azonban meglepő

módon egyszer az előbbi, másszor az utóbbi álláspontot foglalja el *A tiszta ész kritikájában*, éspedig ugyanabban az összefüggésben szólva erről: a szubsztancia kérdése kapcsán. Felidézem a két szöveghelyet:

(1)

A szubsztancia sémája a reálisnak az időbeli állandósága, azaz olyan képzete, mely azt az empirikus időmeghatározás egyáltalán mint időmeghatározás szubsztrátumaként mutatja, akként tehát, ami megmarad, miközben minden más kicserélődik. (Nem az idő zajlik, hanem a változónak a létezése zajlik az időben. *Az időnek tehát, mely maga változatlan és állandó*, a jelenségben a változatlanul létező felel meg, vagyis a szubsztancia, és csupán a szubsztanciához kapcsolódva határozható meg az időben a jelenségek egymásutánisága és együttlétezése.) (TÉK 179; B 183, A 144; kiemelés tőlem, H. O.)

(2)

Hogy a szemléletben megállapíthassunk valami állandót, ami megfelel a szubsztancia fogalmának (s aminek segítségével kimutathatjuk e fogalom objektív realitását), szükségünk van valamilyen térbeli szemléletre (az anyag szemléletére), mert *kizárólag a tér meghatározottsága az állandóság*, míg az idő – és minden, ami a belső érzékben foglaltatik – szakadatlanul tovairamlík. (TÉK 256; B 292; kiemelés tőlem, H. O.)

Minden további nélkül nyilvánvaló, hogy ez a két gondolat – (1) *az idő állandó*, s a jelenségek szemlélete alkotta tér nem az; (2) *a tér állandó*, s a jelenségek szemlélete alkotta idő nem az – együtt, egyszerre nem lehet igaz. Ez menthetetlenül inkonzisztencia. Az sem oldhatja fel ezt az ellentmondást, hogy a két citátum más kiadáshoz tartozó szöveg volna, hiszen mind a kettő *A tiszta ész kritikája* második kiadásában szerepel.

Meg kell említenem, hogy a tér vagy az idő állandóság-prioritásának kérdéséről sajnos van egy további álláspont Kantnál. Eszerint elképzelhető, hogy *mind a tér, mind az idő állandó*. A transzcendentális esztétikából ugyanis tudható, hogy a tér is és az idő is egyetlen, egységes, szükségszerű szemléleti forma. Ezt mind a tér, mind az idő tekintetében kimondja Kant: „Soha nem tudjuk elképzelni, hogy nem létezik tér”; illetve: „a jelenségek [...] kivétel nélkül eltűnhetnek, de maga az idő [...] nem küszöbölhető ki” (TÉK 78; B 38; TÉK 85; B 46). Nos, azt, ami mindig, változatlanul egyféle és egységes, nem gondolhatjuk el másnak, mint állandónak. Íme, a harmadik álláspont Kantnál ugyanarról: *egyaránt állandó a tér és az idő*.

Ám ez esetben sajnos egy negyedik esetet is meg kell említenünk. Nevezetesen azt, amit Karin Michel a tér és az idő egymástól való „kölcsonös függésének” hív (*Wechselseitige Abhängigkeit*, Michel 2003. 12). Ezen azt érti, hogy *önmagában* a tér és az idő állandó ugyan Kantnál, ellenben *egymás vonatkozásában* mind a kettő változó. Itt pusztán csak jelzem ezt a változatot, minden további kifejtő vagy

kritikai kommentár nélkül. Bőven elég csak annak leszögezésére szorítkoznom, hogy a *prius* (azaz a tér és az idő prioritása) kérdésében bizonytalanság, sőt kifejezett ellentmondásosság áll fenn Kant nézetei közt.

3. MPS-vizsgálat No. 3: Status

Mi a státusza az idő Kant által hangoztatott *állandóságának* (*Beharrlichkeit*)? Más szóval – hogy a *státusz* fogalmát is világosabbá tegyem –, hogyan áll az idő kanti idealizmusa az állandósággal, szemben a newtoni és leibnizi időtan realizmusával?

Kant, mint ismert, a tér és az idő (transzcendentális) idealitását vallja, szemben Newtonnal és Leibniz-cel, akik Kant szerint a tér és idő realitása mellett vannak. Ez úgy értendő szerinte, hogy az idő realitásának platformján belül Newton a *szubsztanciális* (tárgyaknak alapul szolgáló, őket megtartó, fenntartó) változat, míg Leibniz az *adhereáló* (tárgyakhoz kötött, hozzájuk tartozó, járulékos) változat mellett tört lándzsát.⁵ Az elhatárolódás ezzel világos: Kant elkülöníti az idő transzcendentális *idealitását* mindkét másik változattól, amelyek mindegyike az idő *realitását* képviseli.

E kétoldalú elhatárolódással kapcsolatban most két rövid okfejtés következik, egy-egy kérdéssel zárva. Ezek, attól tartok, külön-külön is elegendők volnának jelezni, hogy Kantnak az idő állandóság-státuszára vonatkozó álláspontja is meglehetősen ingatag.

Először. Kezdjük a *Leibniz elleni* frontvonalnál, az idő adherens realitásával szembeni megfontolásoknál! Kant többször hangsúlyozza, hogy az idő más, mint minden jelenség (s persze mint minden magában való dolog). Velük ellentétben „maga az idő megmarad és nem változik [*Bleibende und Beharrliche*]” (TÉK 209; B 225, A 182). De Kant ezen kívül kimond mást is az időről. Kijelenti, hogy az idő „függ a tárgy létezésétől”, és szemléletként csak így „válíhat lehetségessé”. Továbbá azt is leszögezi, hogy az idő nemcsak a tárgy létezésétől függ, hanem a szubjektumétól is, mondván: az „idő [...] önmagában, a szubjektumon kívül: semmi”, és „ha kiküszöböljük a szubjektumunkat [...], eltűnik [...] maga a tér

⁵ „A különböző tudományokat egyáltalán nem érdekli az a kérdés, hogy a tér ideális-e (nem imaginárius) vagy reális. Nem fordítottak rá figyelmet sem a matematikában, sem a mechanikában, sem az általános fizikában noha Leibniz és Newton [...] föltételezik a realitását, az utóbbi szubsztanciális, az előbbi adhereáló realitását feltételezi, ily módon mindketten a világ tárgyaira való alkalmazásban úgy veszik, mintha mindkettő, a tér is és az idő is, a dolgok magukban fennálló tartályai volnának, s bár mi bizonyítottuk idealitásukat, az efféle vizsgálódásokban ez mit sem számít.” *Hátrahagyott metafizikai észrevételek* 4673. Kant 2003. 778. Ugyanez a gondolat *A tiszta ész kritikájában* így szerepel: „akik abszolút realitást tulajdonítanak a térnek és az időnek – akár szubsztanciálisnak, akár csak inhereálóknak tekintsek realitásukat –, azok menthetetlenül ellentétbe kerülnek a tapasztalat elvével” (TÉK 91; B 56, A 39). A fordításon változtattam, kiemelések tőlem, H. O.

és az idő is”. (TÉK 102; B 72; ezért „létrehozott szemlélet”, *intuitus derivatus*: TÉK 88; B 51, A 35; TÉK 93; B 59, A 42.) Nos, ha igaz az, hogy az idő a múlandó tárgyak létezésétől éppúgy függ, ahogy múlandó létezésünkötől is (vagyis, ha az idő tárgyak létezése híján valóban „semmi”, alanyi létezésünk nélkül pedig „eltűnik”), akkor hogyan lehetséges, hogy az idő, *mindkét függéstől függetlenül*, mégis állandó legyen?⁶

Másodszor. Folytassuk a *Newton elleni* frontvonalnál, a szubsztansz időtannal szembeni megfontolásoknál! Kant többször hangsúlyozza, hogy a tér és az idő, habár – legalábbis valamelyik a kettő közül – állandó, nem szubsztancia, nem „szubsztansz” realitás. Az állandó idővel csak a jelenségeken belül korrelál a „változatlanul létező, vagyis a szubsztancia” (TÉK 179; B 183, A 144). A tér és idő, mondja Kant, „a szemlélet szubsztancia nélküli” formája (TÉK 297; B 347, A 291). Ennek fényében lesz különös Kant következő megállapítása: „a tétel, mely szerint a szubsztancia állandó [*beharrlich*], tautologikus” (TÉK 211; B 227, A 184).⁷ Nos, ha igaz az, hogy ahol van időbeli állandóság, ott szükségképp van szubsztancia is (ez a tautológia-tétel), akkor hogyan lehetséges, hogy ahol *nincs* szubsztancia – mint a „szubsztancia nélküli” időnél –, ott mégis *van* állandóság?

* * *

Ennyit a szimptomákról. A lefolytatott vizsgálatok nem hagynak kétséget afelől, hogy a kanti filozófia időtani magvával, ezzel a monstruózus *Herzstück*kel valóban inkonzisztencia-bajok vannak. A nehézségek nem üthetők el (Kant zsenijéhez méltatlanul) afféle nyegleségekkel, hogy minden filozófiának vannak gyenge pontjai, és minden filozófusnak akadnak labilis gondolatfutamai és így

⁶ Megjegyeznék egy esetet, mely, habár inkonzisztenciának látszik, mégsem az (ellentétben a fentiekkel). Kant az időt egyszer a jelenségek *szubsztrátumának* mondja, másszor a jelenségek *korrelátumának*; márpedig az előbbi az *alárendelődés* képzetére épül, az utóbbi a *mellérendelődésére*. Két-két példa. (1) „csakis az időben mint szubsztrátumban (mint a belső szemlélet állandó formájában) alkothatunk képzetet akár az egyidejűségről, akár az egymásutániságról” (TÉK 209; B 225); „az idő önmagában nem észlelhető, s ennél fogva a jelenségek ezen állandó alapja minden időmeghatározás szubsztrátuma” (TÉK 210; B 226, A 184). (2): „Az időnek tehát, mely maga változatlan és állandó, a jelenségben változatlanul létező korrelál [*korrespondiert*], vagyis a szubsztancia” (TÉK 179; B 183, A 144, a fordításon módosítottam, H. O.); „Az állandóság fejezi ki egyáltalán az időt mint a jelenségek létezésének, minden változásnak és minden egyidejűségnek a korrelátumát” (TÉK 210; B 226, A 183). Jóllehet a szubsztrátum-mivolt, amely alárendelést fejez ki, és valaminek az *alapul* vételét jelzi, nem ugyanaz, mint a korrelátum-mivolt, amely mellérendelést fejez ki, és a megfelelések *keretét* jelzi, itt Kantnál még sincsen fogalmi zavar. Az idézetek azt is megmutatják ugyanis, hogy Kant külön érti, egymástól elválasztva fogja fel az időt akként, mint (1) a jelenségek meghatározásának szubsztrátumát, illetve mint (2) a jelenségek létezésének korrelátumát. Nincs hát ellentmondás abban, hogy az idő együtt és egyszerre legyen egyfelől episztemológiai megértés-alap, másfelől ontológia létezés-keret. Röviden: *az idő úgy alapja szemléletünknek, hogy egyszerűen mind a jelenségek létének keretét alkotja.*

⁷ Másutt azt is hozzáteszi, hogy egyedül az „időbeli állandóság” értelemben vett, azaz „in concreto jelentést és értelmet” nyert szubsztancia az, mely nem pusztán gondolati létező (Kant 1999. 106).

tovább. Efféléknek már csak azért sem lehet helyük itt, mert könnyen észrevehető, hogy ezek a tünetek nem iránytalanok, hanem egy *közös gócpont* irányába mutatnak. Azt kell hát a továbbiaknak tisztázniuk, hogy a szimptóma-együttesnek miféle kérdés a centruma, és hogy ez a kérdésség nem jelenik-e meg *nyíltan* is valamilyen dilemmában.

III. MPS-KÓRISME: *NUNC STANS* ÉS *HIC STANS*

A baj közelebbi azonosítása a feladat. Ehhez előbb tisztázni kell a tünetek feltűnő rokonságát. Szembetűnő ugyanis, hogy valamennyi példánál a bizonytalanság, ingatagság, kétségesség ugyanannál a pontnál ütközött ki. Ez az *állandóság* (*Beharrlichkeit*) fogalma.

A *Modus-vizsgálat* azt tárta fel, hogy idő móduszára vonatkozó eltérő változatok az állandóság rendszertani helyének instabilitására vallanak. Az egyetlen stabil időmódusz, mint láthattuk, az *egymásutániség* volt. Ezt leszámítva azonban már kétségesnek mutatkozott, hogy az állandóság realitást fejez-e ki, hogy önálló vagy keverék időmódusz-e, illetve, hogy időmódusznak lehet-e venni egyáltalán. Van itt még egy mozzanat, amelynek fontossága mindjárt látható lesz. Nevezetesen, hogy az idő egyik önállóan felmerülő módusza, az egyidejűség egyúttal a *tér* szemléleti konstituense is: „a végtelen tér valamennyi része egyidejűleg létezik” (TÉK 80; B 40, A 25).

A *Prius-vizsgálatnál* – amely, mint emlékezhetünk, azt firtatta közelebbről, hogy melyik állandó a másikhoz képest, a tér vagy az idő – az állandóság triviálisan kulcskérdés volt, itt hát további igazolásra nincs is szükség.

Végül, a *Status-vizsgálat* azt mutatta, hogy az idő newtoni–leibnizi realitásánál evidens állandóságfaktor, amely fizikailag alapként, metafizikailag keretként konstans tényezője a dolgok fennállásának, az idő *idealitását* valló Kantnál már erősen kétséges. Ez látható az idő státuszának mindkét eseténél: először az idő adherens realitásával, másodszer a szubszisztens realitásával szembeni megfontolások kérdőjelenél. Utóvégre mindkettőnél a *permanencia* volt a kérdés. Az, hogy mitől indokolt *állandónak* tartani egyfelől a tárgyi–alanyi mulandóságoktól függő időt, másfelől a szubsztancia állandóságát nélkülöző időt.

Ezzel igazható, hogy a probléma gócpontja valóban az állandóság fogalma, persze a változónak, az időbelinek a vonatkozásában. Kantnál úgy tűnik, az idő állandóságának rendszertani helye az, ami ingatag. A permanencia kérdését és az állandóság (*Beharrlichkeit*) fogalmát a jelenségek időbeli változékonyságának elemi tapasztalata állítja előtérbe. Maga a fogalom nyilvánvalóan arra keres formulát, miféle változatlanság uralja az időbeli változandókat; azt keresi, hogy ismereteink összessége miként juttatható *nyugvópontra*.

Mivel ez a képzetösszesség csak szintézisek egészeként fogható fel Kant szerint, a nyugvópontra juttatás kérdéskörére vonatkozó dilemma ismerős le-

het nekünk. Éspedig az *antinómia tan* dilemma-struktúrájából. Ha az állandóság-probléma felől gondolunk vissza az antinómiák tézis és antitézis oldalára, hamar belátható, hogy a két oldal az időállandóságra vonatkozó kérdés kétféle válaszlehetőségét képezi le. Mondhatni, két utat jelez, amin a változó idő eljuthat a változatlanóság túlvilágába, a permanencia öröklétébe. A tézis és antitézis oldal állításait produkáló kétféle eljárás azt mutatja meg, mi az a kétféle mód, ahogy képzeink egésze eljuthat az állandósághoz.

Egyik: a regresszív szintézis, amely egy (a jelenségek minden további menétét eleve magában foglaló vagy inentől kezdve megszabó) *állandó pillanatra*, időbeliségnek nem kitett kezdőpontra vagy fordulópontra mutat. Másik: a progresszív szintézis, ahol a képzet szintézisek sora a végtelenbe fut, s így teszi magát láthatóvá *állandó egészként* és együttességként. Az előbbinek az állandó pillanatról van fogalmunk, de nincs róla szemléletünk. Az utóbbinál fordítva áll a helyzet: itt van szemléletünk az éppen adódó lépésről, csak átfogó, végső fogalmunk nincs a teljes menetükről. A regresszív szintézis *fogalom* által jutna be idő állandóság-túlvilágába, míg a progresszív szintézis *szemlélet* által jutna be oda.⁸

A tézisek az *időtlen pillanat* fogalmát vetik az időbeliség ellen, az *örökkévalóságot*, míg az antitézisek az örök fennállású, *végtelen tér* szemléleti analógiáját kínálják ellene. Ehhez az időtlen megkülönböztetéshez mintha az időbeliség Kant jegyzeteiben visszaköszönő baumgarteni distinkciója adott volna mintát. Eszerint: a *tartam (duratio)* vagy a *pillanatnyiként (instantaneo)*, vagy a *folymatóságként (perdurabile)* adott. Legelvontabb értelemben Kantnál a tézisek temporalitásának mintája a (térnek, időnek, anyagnak, létnek) kezdetet adó, *végtelen pillanat*; az antitézisek temporalitása mögött ellenben a képzet szintézisek *végtelen folytonosság* áll.

Ezek szerint az időbeliség (mint változékony-mozgó egész) két végtelen, öröklétű ellenútja a tézisekben és antitézisekben vagy az *örökkévalóságé*, vagy a *végtelen téré*. Az állandóság ezen időbeliséggel szembeni *vagy-vagy*-ára a továbbiakban (Hobbes *Leviatánjának* oppozícióját idézve) úgy hivatkozom, mint a *nunc stans*, illetve *hic stans* képviselte utakra.⁹

A *nunc stans* (az „álló-állandó Most”) a teológia klasszikus – Aquinói Tamástól és Boëthiustól jól ismert – fogalma: az örökkévalóság minden változót átfogó *teljességpillanatáé*. Vele szemben a *hic stans* (az „álló-állandó It”) az egymás

⁸ A tézisek útja a fogalmi szintéziseké, amely *végfogalomra* mutat; az antitézisek útja a szemléleti szintéziseké, mely *szemlélet-végtelenbe* fut. Erre, hogy e kettősség fennálljon, az ad módot, hogy Kantnál az idő a jelenségek időbeliségének *fogalma*, ám egyszerismind percepciójuk belső érzékként adott *szemléleti* formája is. Az időbeli jelenségek nem időbeli összességéhez, vagyis az időbeli változók egészét kiadó, nem időbeli határhoz ezért csak úgy vezet út, ha ez az időbeliség ellentéte; és ez az út, mint Kant írja, „vagy fogalmakon, vagy szemléleteken át vezet, más út nincsen” (TÉK 97; B 64, A 47).

⁹ Hobbes oppozíciója: „azt tanítják nekünk, hogy az örökkévalóság a jelen egy helyben állása, amolyan *nunc-stans*, ahogy a skolasztikusok nevezik; amit ők és mások épp oly kevésbé értenek, mintha egy végtelen nagy helyet *hic-stans*nak neveznének” (Hobbes 1651/1970. 580).

melletti tereket láttatja, magát a *térpontvégtelenséget*. Az előbbi út a nem-szemlélfelhető fogalmakon át vezet, míg a másik út szemléleteken át, és valóban, mint Kant mondja, ezen a kettőn kívül „más út nincsen”. Állandóságot elgondolni a változás-egész ellentétékeként ezek szerint két módon lehet Kant szerint: vagy *nunc-stans-állandóságként*, vagy *hic-stans-állandóságként*, azaz vagy fogalmilag véve örökkévalóságként, vagy szemléletileg véve végtelen térként.

A *nunc-stans-állandóság* és *hic-stans-állandóság egyenértékűségét* egyébként Kant mondja ki:

[A]z adott feltételest megalapozó feltételsor totalitásának transzcendentális ideája csupán a múltra vonatkozik. Az ész ideájának megfelelően az egész elmúlt időt úgy gondoljuk el, mint ami a jelen pillanat feltételeként szükségszerűen adva van. *Ami viszont a teret illeti, ezen belül önmagában nincs különbség progresszus és regresszus között*, mert a tér valamilyen halmazt alkot, de nem sort, mivel részei egy és ugyanazon időben léteznek. (TÉK 357; B 439; kiemelés tőlem, H. O.)

Az *örök Most* minden képzetet magában foglaló örökkévalóság-totalitása tehát pontosan úgy képviseli az előidejűségként tételezett állandóságot, mint az „egy és ugyanazon időben” létező térrészek egyidejűsége, azaz a *végtelen Itt* tér-totalitása.

IV. ÁTFOGÓ DIAGNÓZIS

Most már rendelkezésünkre állnak mindazon komponensek, amelyek az időbeliség Modus-Prius-Status zavarait valamelyes értelmezhetőbbé teszik.

A kanti *Herzstück* MPS-e, a teoretikus szívbillentyű-visszahajlás egy rejtett dilemma tanújele. A dilemma arra vonatkozik, hogy minek gondolható el az állandóság, mely minden időbeliség, változékonyság ellentéte. Az időbeliség elvitathatatlan módusza Kantnál az egymásutániség. Az, ami vele szemben az állandóságot képviselheti, értelemszerűen csak a nem-egymásutániség lehet. Ennek Kantnál két formája van: az *eredendőség* (kezdetiség) *fogalmi elő-idejűsége* vagy az *egymásmellettiség szemléleti egy-idejűsége*. Mondhatni, az a bizonyos időfilozófiai szívbillentyű az állandóság e két formája közt mozog ide-oda, itt hajlik vissza.

Mit jelent ez? Vagy képzeteket gondolunk el úgy, hogy köztük van egy eredendő, mindent átfogó, kezdeti, elő-idejű képzet, egy *alap*, amely állandó; vagy pedig jelenségeket gondolunk el úgy, hogy azok egy-idejűleg vannak egymás mellett, és létezésük *kerete* az, amely állandó. Más szóval, vagy olyan időfogalmat veszünk alapul, amely fogalmi szubsztrátumként biztosítja az állandóságot, és ez nem más, mint a mindent magában foglaló elő-idejűség „álló-állandó Most”-ja, a *nunc stans*. Vagy nem fogalom, hanem szemlélet szolgál állandó keretként, az egy-idejűség értelmű egymásmellettiségé; ennek képzete viszont a végtelen

téré, a *hic stans*, az „álló-állandó Itt”, lévén, mint hallhattuk Kanttól, „a végtelen tér valamennyi része *egyidejűleg* létezik”.¹⁰

Az *örök Most* az időbeliség, a változékonyság tézis-ellenfogalma, míg a *végtelen Itt* ugyanennek antitézis-ellenszemlélete. Kantnál az időbeliségnek ezek szerint éppen úgy lehet rivális ellenképzete a *nunc-stans*-állandóság *teológiai időfogalma*, mint a *hic-stans*-állandóság *geometriai térszemlélete*.

Hegel azt fogja mondani, hogy csak „az egész az igaz”.¹¹ Kant viszont inkább ezt mondta volna: csak *az egész az állandó*. Az igaz Hegelnél végül az abszolút észben és szellemben vizionált önmozgás egyetlen alakjában jelenik meg. Vele ellentétben Kantnál a világegész permanenciája, állandósága két alakban ölt testet: vagy a *nunc stans* alakjában, a tiszta ész adta *fogalmi egészként*, vagy a *hic stans* alakjában, a tiszta képzelőerő adta *szemléleti egészként*. Az időbeliséget ellentétező állandóság e kettősségén dilemmatikus módon osztozik nála az *öröklétű Most* és a *végtelen Itt*: fogalmilag az előidejűség örökkévalósága, szemléletileg az egyidejűség tere.

Kantnál az antinómiák, mint tudjuk, feloldást nyernek az *apória* (kiúttalanság) botrányos állapotából. De mi a helyzet a bennük kiütköző állandóság-dilemmával? Nos, a világegész permanenciájának dilemmája nem járt ilyen jól Kantnál. Ez a dilemma ugyanis végig megmaradt nála feloldatlannak.

Miért? Kant az antinómiákban csak és kizárólag *világra* vonatkozó (kozmológiai) összeütközést látott. Nem látott bennük átfogóbb: *temporális és ontológiai* viszályt. Egy ilyen feltételezés rendszere határain kívül esett volna. Mint mondtam, a sémák időisége Kant jobb meggyőződése és legjobb tudomása *ellenére* terjeszkedett túl az értelem terejében, átjutva az ész birodalmába.¹² Voltaképp e látens túlterjeszkedésnek, az időtani „Herzstück” megnagyobbodásának volt a reakciója maga az állandóság-probléma is. Ennek kérdésessége aztán zavar-

¹⁰ További filológiai vizsgálódást és értelmezés igényel annak vizsgálata, hogy *A tiszta ész kritikájának* 1. és 2. kiadása közötti különbség milyen elmozdulást mutat a szóban dilemma játéktérén belül. Az ugyanis hamar feltűnik, hogy a *nunc stans* idő-szubsztrátuma – hogy maga az idő áll, és a térbeli dolgok mozognak – a jelenségek szubsztancialitásának összefüggésében merül fel Kantnál, míg ellentéte, a *hic stans* térképze – hogy a tér állandó és az idő az, amely tovaáramlik – a szemléletiség vonatkozásában, és ez utóbbi csak a mű 2. kiadásában jelenik meg.

¹¹ *A szellem fenomenológiája* bevezetőjében.

¹² Kantnál azt írja egy helyütt, hogy az idő „az az összesség, amely valamennyi képzetünket magában foglalja” (TÉK 187; B 194, A 155). Az időnek (mint belső érzéknek és *a priori* formának) ez az azonosítása elég meghökkentő. Kant „valamennyi képzetünkről” beszél. Ezzel pedig kimondja, hogy a temporalitás nem csupán a jelenségek képzetét illeti meg. Hanem „valamennyit”: nemcsak a tapasztalatokét, hanem az eszmékét és a képzeleti formákét is; nemcsak az értelemét, hanem az észét és a képzelőerőét is. Kant a rendszertanilag csak a megismerés körére szűkített időt ebben az azonosításban végre annak veszi, ami a temporalitás határának ez a tapasztalatiságon való látens túlterjeszkedése (hogy az idő dilemmái túlnyúljanak az ismeretelmélet keretein, és áthatják Kant egész gondolkodását) a kanti időfilozófia *jóteköny* cardiomegáliája. Olyan szívnyagyobbodás, amely igazi valóságtapasztalatot, a *valóság*on való *edzetséget* tükröz. Mondhatni: nem is szívbetegségre vall, hanem – *sportszfére*.

ként, látens polaritásként ütközött ki Kantnál az antinómiák két oldalán, anélkül, hogy maga felismerte volna bennük az *állandóság antinómiáját*.

Az állandóság polaritása tehát ugyanabba a kettősségbe torkollik, amelyet úgy ismerünk, hogy az antinómia tan tézis és antitézis oppozíciója. Ily módon azonban a kanti *Herzstück* MPS-diagnózisa ismét a kozmológiai eszmék atemporálisnak hitt terepéhez vezet bennünket, ugyanoda, ahova az idői sémák transzcendentális használatára vonatkozó argumentum, a monogram-érv is vezetett.

Vegyük ezt a fejleményt a kanti rendszert egészében érintő és jellemző eseménynek. Úgy értem, olyannak, hogy Kant temporális gondolkodásának „szívzúrjei”, mivel nem részlegesek és időlegesek, viszont nem is végzetesek a rendszer egészére nézve, nem diszfunkciók. Hanem: egy szisztéma integráns részei, alkotóelemei. Más szóval, fogjuk föl úgy, hogy egy rugalmasabb és tágasabb időbölcselet latenciája Kantnál ilyen inkonzisztenciákkal hat át egy másféle – korlátozottabb, merevebb – öntudatú időfilozófiát.

IRODALOM

- Heidegger, Martin 2000. *Kant és a metafizikai problémája*. Ford. Ábrahám Zoltán, Menyes Csaba. Budapest, Osiris.
- Hévízi Ottó 2017. Időerezet az eszmék levelén. A kanti antinómiák képtelen temporalitása és a monogram-érv. *Magyar Filozófiai Szemle*. 61/3. 113–127.
- Hobbes, Thomas 1651/1970. *Leviatán vagy Az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Ford. Vámosi Pál. Budapest, Magyar Helikon.
- Kant, Immanuel 1999. *Prolegomena minden leendő metafizikához, amely tudományként léphet majd fel*. Ford. John Éva, Tengelyi László. Budapest, Atlantisz.
- Kant, Immanuel 2003. *Prekritikai írások*. Ford. Ábrahám Zoltán és mások. Budapest, Osiris – Gond-Cura Alapítvány.
- Kant, Immanuel 2004. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Budapest, Atlantisz.
- Kant, Immanuel 2013. *Metafizikai és teológiai előadásai*. Ford. Mesterházi Miklós. Budapest, Atlantisz.
- Merleau-Ponty, Maurice 2005. *A filozófia discsérete*. Ford. Sajó Sándor. Budapest, Európa.
- Michel Karin 2003. *Untersuchungen zur Zeitkonzeption in Kants Kritik der reinen Vernunft*. Berlin – New York, De Gruyter Verlag.
- Nyíri, Kristóf 2006. Kritik des reinen Bildes. Anschauung, Begriff, Schema, In H. Lenk – R. Wiehl (szerk.) *Kant Today | Kant aujourd'hui | Kant heute*. Münster, LIT Verlag. 71–84. Digitális kiadás: <<http://www.hunfi.hu/nyiri/Schema.htm>>
- Plessner, Helmuth 1970. *Philosophische Anthropologie*. Frankfurt am Main, Fischer Verlag.
- Polányi Mihály 1992. *Filozófiai írásai*. 1–2. Ford. Beck András, Lapos Ágnes. Budapest, Atlantisz.